

Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (*civitas Narensum*)

Amra Šaćić
Sarajevo

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:97-112
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.6

U historiji evropske civilizacije Rimaska država se ne može okarakterisati kao konglomerat različitih naroda i kultura kako se to često prikazuje u historiografiji. Iako se o toj državi u periodu ranog carstva može govoriti kao o jednoj politički zaokruženoj cjelini, unutar mnogobrojnih rimskih provincija prisutan je fenomen lokalnog, kulturno-socijalnog razvoja zajednica. Jedna od njih su i Naresi čija se etnička komponenta razvijala u gornjem toku rijeke Neretve kroz svoj višestoljetni proces historijskog razvoja i etnogeneze.

Pitanje etnografske slike u kasnom željeznom dobu i ranoj antici povlači određena sociološka razmatranja. Savremena antička historiografija zastupa stav da se o Ilirima ne može govoriti u značenju jednog naroda, već samo u kontekstu etničke skupine koja u sebi objedinjuje više različitih naroda, a koja je u ranijoj historiografiji označavana kao ilirska plemena. Stoga se može zaključiti da je prostor današnje Bosne i Hercegovine u ranoantičkom periodu bio naseljen s više ilirskih naroda, među kojima su i Naresi, o čemu svjedoče helenistički i rimski pisani izvori.¹ Rimljani su dosta dobro znali razlikovati narode koji su činili te etničke skupine. Tako naprimjer Strabon kaže da se stari Akvitanii razlikuju od ostalih Gala po jeziku, institucijama i zakonima.² Cezar tako navodi da većina Belga potječe od Germana, oni su davno prešli Rajnu i naselili se u Galiji, "a Gale koji su ta mjesta naseljavali,

oni su otjerali i samo oni prema pamćenju naših predaka, dok je cijela Galija pustošena spriječili su Teutone i Cimbri da upadaju u našu zemlju."³ Imajući u vidu ovakve podatke savremena antička historiografija teži ka izučavanju manjih naroda⁴ poput Naresa i njihovo izdvajanje u kontekstu je naroda, a ne plemena.⁵

Kontinuitet života u gornjem toku rijeke Neretve seže još u najranije razdoblje razvoja ljudske zajednice. Povezanost ovog dijela Bosne i Hercegovine s istočnojadranskom obalom je osnovna karakteristika njegovog kulturno-historij-

³ Cez. II, 48

⁴ Južnoslavenska skupina jezika kojoj pripada i bosanski jezik u sebi ne baštini adekvatan izraz narodne skupine iz starog vijeka. Izraz *narod* se uglavnom veže za novovjekovni historijski razvoj, dok bi se stupanj etničkog razvoja zajednica u antičkom periodu bolje mogao opisati engleskom riječi *kingship*. (Više Renfrew 1984, 41). Riječ se ne odnosi samo na zajednice koje imaju strogo strukturiranu socijalnu piramidu s kraljem na čelu, već općenito za manje narode koji pripadaju većem etničkom kompleksu. Odličan primjer za to je Atenski polis klasičnog perioda. Anglosaksonski autori ga oslovljavaju izrazom *kingship*, iako se u tom razdoblju gubi upraviteljska institucija *basileusa* i demokratsko uređenje dominira u tom polisu. Međutim, Atenjani su kao *kingship*, a ne kao *people* ili *nation* prepoznati u modernoj historiografiji unutar matičnog helenskog etnosa. (Više Morgan 2008, 33)

⁵ Stavljanjem u savremeni kontekst ove problematike najjednostavnije bi bilo objasniti ovakvo stajalište kroz komparaciju s nekom od savremenih etničkih skupina. S tim u vezi Iliri bi se mogli naprimjer komparirati sa Slavenima koji u sebi sadrže veliki broj naroda. Ti narodi u većoj mjeri priznaju svoje slavensko porijeklo, ali u puno većoj mjeri ističu svoj etnos. Vidljivo je to i kod ilirskih naroda. Naime, niti jedan antički pisani izvor iz predrimskog perioda i ranog carstva ne navodi da su Iliri, Gali, Kelti, Germani, jedan narod. Unutar tih etničkih skupina izvori poimenično poznaju *civitates*, a ne *tribe*.

¹ Apijan Aleksandrijski (*Appianus Alexandrinus*), Plinije Stariji (*Gaius Plinius Secundus Maior*), Kasije Dion Korkiranin (*Dio Cassius Cocceianus*), Strabon (*Strabo*), Ptolomej (*Ptolemaios*), Polibije (*Polybios*), Livije (*Livius*), Hekatej (*Hekataios*) iz Mileta

² Strab. IV, 2

skog razvoja i određenih prehistorijskih i historijskih faza razvoja društva. Mlađi neolit u ovom dijelu Bosne i Hercegovine manifestuje se kroz hvarsko-lisičićku kulturu. Može se reći za nalazište u Lisičićima da obogaćuje izraz cjelokupne istočnojadranske neolitske kulture jer su tu nađeni ornamentalni prikazi koji su karakteristični samo za taj lokalitet.⁶ Primjer Lisičića pokazuje da se već u ranim fazama formiranja kulturološke svijesti javljaju određene osobenosti unutar ove mikroregije.

Za prehistorijsku prošlost gornjeg toka rijeke Neretve posebno je značajno to što je ova oblast u starijem željeznom dobu ulazila u sastav teritorija na kom je egzistirala glasinačka kultura. U periodu od VIII do kraja VI stoljeća nosioci te kulture bile su autarijatske zajednice koje će kasnije biti objedinjene u ilirski narod Autarijati.⁷ O Autarijatima su relativno dosta vijesti ostavili antički pisci: Pseudo Aristotel, Strabon, Apijan, Plinije, Arijan, Polyaen, Agatah, Elijan, Diodor, Justin i Orozije.

Na osnovu izvora može se zaključiti da je dio Autarijata naseljavao i područje Istočne Hercegovine vjerovatno na prostoru oko današnjeg Konjica,⁸ gdje su sa svojim susjedima Ardijejcima ratovali oko slanih izvora.⁹ Granica između Autarijata i Ardijejaca se nalazila na gornjoj Neretvi. Sukobi između njih su trajali sve dok u prvoj polovici IV stoljeća pr. n. e. iz pravca panonske nizije nisu došli Kelti. Oni su potisnuli Ardijejce na lijevu obalu Neretve.¹⁰ Preseljenje Ardijejaca na lijevu obalu Neretve moglo ih je dovesti u direktan sukob oko teritorija, a ne samo oko slanih izvora, sa susjednim Autarijatima. Kao pobjednici iz tog sukoba izašli su Autarijati.¹¹ Strabon

⁶ AL BiH, T. III, 219.

⁷ Za populaciju koja učestvuje u naglom kulturnom, gospodarskom i društvenom usponu u periodu VIII – kraj VI st. pr. n. e. upotrebljava se izraz *autarijatska zajednica*. Tek kada dolazi do ujedinjenja tih zajednica, i za kasniji period, može se upotrebljavati termin *Autarijati*. (kraj VI – kraj IV st. pr. n. e.). (Više Mesihović 2007, 7)

⁸ Imamović 1972, 161; Bojanovski 1988, 112.

⁹ Strab. VII, 5, 11.

¹⁰ Prema Novaku, Kelti su potisnuli Ardijejce, koji su onda prešli na lijevu obalu Neretve odakle su sistemom lančane reakcije potisnuli Autarijate, koji su se i sami nedugo potom našli i na udaru Kelta, i tek tada bi se, prisiljeni keltskim pritiskom, smjestili između rijeka Tare i južne Morave. (Novak 2004, 39)

¹¹ Govoreći o sukobima Tibala i Skordiska, Apijan (App. III, 3) sporadično spominje i sukobe Ardijejaca i Autarijata: *Na*

je zabilježio da su kasnije Skordisci, a potom i Rimljani pokorili Autarijate.¹²

Postoji mogućnost da su Rimljani pod pojmom Autarijata podrazumijevali širu etničku zajednicu Ilira kojima nisu znali pojedinačna imena pa su ih tako oslovljavali. Tako Polyen priznaje da su ih Rimljani miješali s Ardijejcima koji su im bili susjedi.¹³ Razlog za njihovo iseljavanje u Dardaniju izvori pripisuju ogromnoj pojavi žaba.¹⁴ Taj podatak se svakako može dovesti u vezu s nekom prirodnom nepogodom koja je imala za posljedicu migraciju Autarijata ili njihovog dijela. Moguće je da je ilirska etnička skupina koja se javlja u rimskim izvorima pod nazivom Naresi zapravo ostatak te široke etničke ilirske zajednice poznate Grcima i Rimljanima pod imenom Autarijati.¹⁵ Gore spomenuto Strabonovo tumačenje njihovog nestanka išlo bi u prilog toj tezi. Ne treba odbaciti ni prisustvo Ardijejske etničke komponente kod Naresa, ako se ima u vidu da je središte njihova matičnog teritorija po svemu sudeći bilo granično područje između Ardijejaca i Autarijata.¹⁶

Izvori koji govore o etnografiji Ilira s prostora današnje Istočne Hercegovine u koje se ubrajaju i Naresi mogu se podijeliti na dvije osnovne skupine. Prvu skupinu činili bi izvori koji se odnose na doba političke samostalnosti Ilira i početak principata, te bi se u nju ubrajali Polibije, Livije, Strabon, Apijan i Kasije Dion. Većina nabrojanih

isti način su Ardijejci, ljudi vrsni na moru na kraju bili uništeni od strane Autarijata koji su živjeli na kopnu, iako su i oni njima nanjeli mnogo zla. (Više Papazloglu 1969, 72)

¹² Strab. VII, 5, 6.

¹³ Polyaen. VII, 2.

¹⁴ Diod. III, 23, 36.

¹⁵ Pored Naresa u ovu skupinu uslovno rečeno postautarijatskih zajednica mogli bi se uvrstiti i *Glinditiones* i *Melcumani*, dok Mesihović pvoj skupini pripisuje i *Deraemistae*. (Više Mesihović 2007, 141)

¹⁶ Pseudo Aristotel opisuje skuobe Autarijata i Ardijejaca oko slanog izvora. (Ps. Arist. *Mirab. Auscult.* 138). Još krajem XIX i početkom XX stoljeća Tallóczy i Patch su ove izvore identificirali na prostoru Orahovice, dva kilometra nizvodno od Konjica. Takvog mišljenja su bili i Anđelić, Imamović, pa i Bojanovski, iako se u svojim radovima ne očituje do kraja jasno po ovom pitanju. Nasuprot njima, Papazloglu se slaže sa Suićem, koji tvrdi pak da mjesto sukoba između ove dvije ilirske etničke skupine treba tražiti južnije i dublje u unutrašnjosti, na prostoru oko Skadarskog jezera. (Više Papazloglu 1969, 76; Suić 1976, 180) Savremena antička historiografija u skladu s geološkim istraživanjima ukazuje na prostor gornje Neretve kao granično područje Autarijata i Ardijejaca u IV stoljeću stare ere.

pisaca od naroda Istočnog dijela današnje Hercegovine spominje samo Daorse¹⁷ što ne čudi jer se već na prvi pogled može uočiti da se radi o piscima grčkog porijekla koji događaje opisuju po savremenim izvorima i djelimično iz vlastite spoznaje. Zahvaljujući njihovim zabilješkama može se sa sigurnošću ustvrditi da su upravo Daorsi u helenističkom svijetu bili sinonim za ilirski etnos današnje Istočne Hercegovine. Izuzetak iz prve skupine pisaca predstavlja Appian koji u etnografiji Ilira donosi novinu iznoseći puno širu lepezu ilirskih naroda u odnosu na svoje prethodnike i savremenike. Za razliku od njih on spominje i Melkumane (Merromènoi),¹⁸ Narese (Narèsoi)¹⁹ i Glindicione (Glintidiones),²⁰ narode koji su u ranoj antici²¹ naseljavali geografski prostor Istočne Hercegovine.

Drugu skupinu izvora činili bi pak izvori koji govore o Ilirima pod rimskom okupacijom. Predstavnicima ove skupine su Plinije Stariji i Ptolomej Klaudije. Zbog različitih prepisa, interpretacije i određenih naučnih propusta rad na ovim i drugim rimskim izvorima još uvijek može dati rezultate koji će pridonijeti potpunijoj slici strukture peregrinskih civitates na tlu Bosne i Hercegovine. Isto bi se moglo reći i za arheološku, epigrafsku, numizmatičku i drugu materijalnu građu.

Veliko enciklopedijsko djelo Plinija Starijeg, *Naturalis Historia*, daje najkompletnije podatke za proučavanje etnografije rimske provincije Dalmacije, koja se dijelila na tri konventa. Jedan od ta tri konventa jeste i Naronitanski konvent²² koji je u administrativnom smislu obuhvatao cijelo područje Istočne Hercegovine. Ovom konventu su prema svjedočenju Plinija Starijeg pripadali sljedeći civitates: "...Cerauni decuriis XXIII, Daversi XVII, Desititates CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae

XXIII.²³ Podatke o broju dekurija Plinije je preuzeo iz ranocarskih službenih popisa.²⁴

Iako su Daorsi jedini narod s prostora Istočne Hercegovine koji se spominje među ilirskim narodima koji je ušao u sastav ilirske države krajem IV st. pr. n. e., bez sumnje su u teritorijalni sastav te države, za koju se prije može reći da je bila savez naroda nego unitarna tvorevina, ušli i Naresi. Ne treba odbaciti mogućnost da se Naresi mogu posmatrati kao Plinijevi *Ilyrii proprie dicitur*,²⁵ odnosno Iliri u užem smislu.²⁶ Postoji realna pretpostavka da je Plinije koji je pisao u I stoljeću nove ere pod tim Ilirima podrazumijevao samo one ilirske narode koji su činili stanovništvo jedine ilirske državne tvorevine.²⁷ Tim prije što na tom širem ilirskom prostoru susrećemo ilirska imena koja su tipična "pravim" Ilirima kao što su: Annaeus, Annaia, Epikad, Pines, Plarens, Tatta, Temus, Zanatis i Ziraeus. Nabrojana imena su

²³ Plin. III, 143.

²⁴ Bojanovski 1988, 34.

²⁵ Plin. III, 144.

²⁶ U nauci još uvijek nije nađen odgovor na pitanje na koga je Plinije mislio pišući svoju sintagmu *proprie dicitur Ilyrii*? Po Suiću to je geografsko-historijski naziv, koji je u stvarnosti bio općenit i kompleksan, jer je obuhvatao više užih etničkih skupina od kojih je svaka imala svoje posebno ime (Suić 1976, 180). Bojanovski također smatra da bi to bio "generički naziv za nekoliko srodnih plemena iz prvobitne jezgre, a ne jedan *civitates*" (Bojanovski 1988, 28). Nešto ranije od Plinija u sličnom kontekstu tu Ilirsku spominje i geograf Pomponius Mela nazivajući ih *quos proprie Ilyricos vocant*. Plinije se koristio Melinim radom, budući da ne daje objašnjenje za ovaj pojam, čini se da je to u I stoljeću nove ere bila općepoznata činjenica.

²⁷ Bojanovski smatra pak da se Plinijevi *Ilyrii proprie dicitur* trebaju dovesti u vezu s teritorijom koja je najbliža grčkom svijetu, a ne sa svim Ilirima koji su živjeli objedinjeni u zajedničkoj državi. U tom slučaju taj naziv bi se odnosio samo na nekoliko ilirskih naroda iz prvobitne jezgre koji su bili naseljeni na jugu. (Bojanovski 1988, 28). Papazoglu smatra da se pod tim *Ilyrii proprie dicitur* zapravo misli na Ardijejce kao nosioce ilirske državnosti (Papazoglu 1967, 124-128). Suić se pak više bavi pitanjem da li su Plinijevi *proprie dicitur Ilyrii* jedan narod ili je u pitanju lepeza različitih etničkih zajednica (Suić 1976, 182-185). Suićevo mišljenje uglavnom se poklapa sa stavovima Papazoglu i Katičića da su to Ilirski narodi koji su naseljavali jezgro Ilirske države na prostoru južno od Drima. Primijetno je pak da su se Bojanovski, Suić i Papazoglu vodili samo pisanim izvorima zanemarujući epigrafsku građu koja pokazuje arhaične ostatke tih, uslovno rečeno, pravih Ilira i na prostoru Istočne Hercegovine. Ako se pažljivo osmotre izvori, uvida se da je Ilirska država više nalikovala savezu plemena nego klasičnom kraljevstvu. Vidi se to kroz Polibijevo svjedočenje prema kojem je Teuta priznala da ne može zabraniti svojim podanicima gusarenje (Polib. II, 4, 8).

¹⁷ Hek. FGrH 93-97, 175; Pol. XXXII, 18, 2; Strab. VII 5, 1.

¹⁸ Api. III. 16.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Pod pojmom "rane antike" ovdje se misli konkretno na period Oktavijanovih ratova u Iliriku (35-33. g. pr. n. e.)

²² Naronitanski konvent protezao se od jadranske obale, na zapadu do Cetine, pa u unutrašnjost Bosne istočno od Vrbasa, ušće Bosne, a na istoku je prelazio Drinu, uključujući Crnu Goru.

nadijevana i kod Ilira koji su živjeli na rijeci Drimu, kao i kod Ilira iz doline Neretve, Bregave ili Trebišnjice.²⁸ Takvih imena nema kod Delmata, na primjer, koji su im bili geografski puno bliži. Veliki broj autora Narese i ostale narode naronitanskog konventa navode kao Plinijev "Illyricum vocatur generatim".²⁹ Međutim, iz teksta izvora se vidi da se ta sintagma odnosi na skradonitanski konvent (conventum Scardinitanum) kome pripadaju etničke zajednice koje nisu ulazile u sastav ilirske države.

Na osnovu Plinijevog svjedočenja jasno se vidi da su Naresi bili najbrojniji ilirski narod Istočne Hercegovine. Po svojoj brojnosti bili su odmah iza Dezidijata kada je u pitanju cjelokupni naronitanski sudbeni konvent. Sudeći prema podacima koje daje Plinije Stariji, njihova populacija se kretala između 15.300 do 20.400 ljudi.³⁰ Ime im se također pojavljuje i u opisu Ilirije, Klaudija Ptolomeja. Zanimljivo je to da se njihovo etničko ime (Narensioi)³¹ pojavljuje u Ptolomejevoj "Geografiji", dok se brojniji narodi poput Delmata i Dezidijata ne pojavljuju.³² Ne treba odbaciti mogućnost da je spomenuti pisac imao priliku koristiti rad u kome Naresi zauzimaju značajnije mjesto u historijskom procesu unutar opisa nekih Ptolomeju poznatih događaja.

Apijan u Ilirykama spominje Narese (Narèsoi)³³ ubrajajući ih u narode koji su pružili dosta jak otpor Rimljanima prilikom njihovih sukoba s Oktavijanovom vojskom (35–33. g. pr. n. e.). Ovaj izvor ne navodi naprimjer njihove susjede Daorse, jer su oni ulazili u krug onih naroda koji su ostali vjerni Rimu. Taj podatak je

²⁸ Gèza Alföldy je onomastičkom analizom došao do zaključka da su ova imena karakteristična za "prve" Ilire koji su živjeli južno od rijeke Neretve i proširujući se južno od provincijske granice s Makedonijom na rijeci Drimu. (Više, Alföldy 1969). Ovakav stav prihvata i Wilkes (Više Wilkes 2001).

²⁹ Plin. III, 139.

³⁰ Gabričević (1953) i Stipčević (1988) su iznijeli tvrdnju da svaka dekurija iz *Naturalis Historia* predstavlja demografsku jedinicu koja broji od 150 do 200 ljudi. Ovakvo demografsko rješenje je prihvatljivo ukoliko se ima u vidu da su Rimljani bili praktičan narod te je i njihova birokratija bila takva, pa su radi prikupljanja poreza narode morali dijeliti na manje demografske jedinice.

³¹ Ptol. (II, 16, 5).

³² Mesihović smatra da je Klaudije Ptolemej prilikom rada na svojoj izvornoj građi koja se odnosila na zapadni Balkan jednostavno kompilirao sam tekst, usput slučajno izostavivši Dezidijate i neke druge narode. (Više Mesihović 2011, 670)

³³ Api. III, 16.

značajan jer pokazuje da su Naresi zbog teritorijalne udaljenosti od većih urbanih cjelina imali manjeg dodira s Rimljanima, te su teže prihvatili njihovu vlast.

Stoga iako ih izvori ne spominju, za očekivati je da su Naresi učestvovali u Batonovom ustanku (6–9. g. n. e.). Takav razvoj događaja je logičan ako se zna da su visoki porezi bili glavni razlog pokretanja tog ustanka. Naime, Iliri koji su živjeli na dolini gornje Neretve, preživljavali su zahvaljujući stočarstvu. Stočarstvo im je bilo osnovna grana privrede kojom su se bavili jer su zbog konfiguracije tla jedino za to imali uvjete. U tim stočarskim krajevima u prvim godinama rimske uprave još uvijek nije bila zaživjela novčana privreda te se porez plaćao u robnoj naturi. Takav oblik plaćanja poreza zahtijevao je višestruko veća izdvajanja za državu u poređenju s narodima koji su svoje poreske obaveze izmirivali u gotovom novcu. Ako se tome pridoda i bahatost lokalne rimske administracije, vjerovatnoća da su se Naresi priključili Batonovom pokretu je velika.

Autori kao što su Ivo Bojanovski³⁴ i John J. Wilkes,³⁵ prilikom lociranja područja u kome su živjeli Naresi, polaze od tumačenja etnonima Naresi koji je po njima sinonim za pojam Neretljani, što bi značilo da je ovo pleme naselilo dolinu Neretve koja se u antičkim izvorima pojavljuje pod nazivom Naron.³⁶ Međutim, ovakvo etnonimsko tumačenje ni u kom slučaju ne omogućava da se odredi okvirna geografska linija koja bi zaokružila prostor egzistiranja Naresa. Čak naprotiv, ovakvo tumačenje moglo bi dovesti do konfuzije i Narese locirati u bilo kom dijelu neretljanske doline. Ipak njihovo ime, kao ime ni jednog drugog ilirskog naroda, ukazuje na to da je prostor njihove egzistencije usko vezan za tok rijeke Neretve.

Prostor koji su Naresi naseljavali najlakše je historijski indentifikovati ukoliko se ima u vidu kako je izgledao raspored drugih ilirskih naroda u dolini rijeke Naron ili Neretve. Zahvaljujući Pliniju Starijem zna se koji su narodi pored Naresa živjeli na ovom području.³⁷ Kroz ranija istraživanja može se spoznati da su područje Ga-

³⁴ Bojanovski, 1988, 133.

³⁵ Wilkes 1969, 165.

³⁶ Strab. VII 5, 5.

³⁷ Plin. III 143 (nabroja abecednim redom) ...*Cerauni decuriis XXIII, Daversi XVII, Desititates CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditi-*

tačkog polja naseljavali Melkumani,³⁸ a područje Nevesinskog polja naseljavali su Glindicioni.³⁹ U protohistorijsko doba, u području oko rijeke Rame živjeli su Deretini,⁴⁰ dok su Ardijejci živjeli na donjoj Neretvi. U carsko doba, međutim preseljeni su zbog svog buntovnog ponašanja u neplodnu unutrašnjost uz lijevu obalu Neretve prema Cetini.⁴¹ Susjedi Naresa bez sumnje bili su i Daorsi koji su naseljavali neretljansku dolinu od Bijelog Polja do Gabele s Bišćem Poljem, Dabrovim i Popovim Poljem te Stolac sa širom okolinom i izlaskom na more kod Slanog.⁴²

Analizirajući gore navedene podatke, te koristeći se pritom historijskom kartografijom, može se odgovoriti na pitanje koje za odgovor traži jasno definisanje prostora naseljenog Naresima. Naime, Naresi se mogu locirati kao ilirski narod koje je naseljavao većim dijelom gornji tok rijeke Neretve, a nešto manjim dijelom i njen srednji tok. Wilkes čak smatra da su naseljavali prostor oko današnjeg Mostara, uključujući i Bijelo Polje. Ovakva tvrdnja nema arheološku dokazanost te se stoga može smatrati da je područje u okolici današnjeg Mostara bilo pod kontrolom Daorsa.⁴³ Naresi su, po svemu sudeći, naseljavali područje od izvorišta rijeke Neretve na sjeveru do Prenja na Jugu. Današnjim administrativnim rječnikom rečeno, to bi podrazumijevalo područje općina Kalinovik, Konjic, Jablanica, te dijelove općina Prozor-Rama i Nevesinje.

Još u neolitsko doba dolina rijeke Neretve predstavljala je važnu komunikacionu vezu koja je povezivala unutrašnjost s jadranskom obalom, stoga ne čudi činjenica da je to područje u periodu antike bilo gusto naseljeno. Područje koje su naseljavali Naresi odlikovalo se brdskim reljefom što je pogodovalo uzgoju stoke, a stočarstvo je bilo osnovna privredna grana kod Ilira. Bilo je i

ones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIII...

³⁸ AL BiH, T. III, 105.

³⁹ Ibidem, 81.

⁴⁰ Ibidem, 69.

⁴¹ Ibidem, 54.

⁴² Ibidem, 69.

⁴³ Naravno, detaljnija arheološka istraživanja bi mogla potvrditi ili u potpunosti negirati Wilkesovu tvrdnju. Ne treba odbaciti ni mogućnost određene asimilacije jednog dijela od ove dvije ilirske plemenske skupine na tom području koje je uslovno rečeno pogranično. Po svemu sudeći, arheološka istraživanja na tom području Hercegovine mogla bi otvoriti nove horizonte kada je u pitanju ova tematika.

plodne zemlje oko Lisičića i Čelebića,⁴⁴ ali arheološka građa ukazuje na dominaciju stočarstva.⁴⁵ Pored stočarstva, ovakav reljef omogućavao je i bolju fizičku zaštitu koja je posebno potrebna u predrimskom periodu. Između planinskih masiva Bitovnje, Bjelašnice i Visočice na sjeveru, te Prenja i Čvrsnice na jugu, još u predrimsko doba formira se civitas, o čijoj snazi i vitalnosti svjedoče brojna gradska naselja. Tako je, na primjer, krajnji izdanak planine Visočice korišten kao utvrda još u prethistorijsko doba.⁴⁶

Kada su vremenske odrednice u pitanju, arheološka građa nam ukazuje na neupitan kontinuitet života na navedenom području. Naravno, taj kontinuitet ne znači da su Naresi jedina etnička skupina koja je naseljavala taj dio toka rijeke Neretve.⁴⁷ Zbog svog specifičnog reljefa ovo područje je bilo naseljeno još u mlađem neolitu,⁴⁸ ali se ilirsko stanovništvo najvjerovatnije na ovom području naselilo u bronzanom ili tek u željeznom dobu. Treba naglasiti da je Čović za period ranog bronzanog doba na tom prostoru definirao prelaznu zonu.⁴⁹ Moguće je da se taj prostor iz Čovićeve prelazne zone razvijao u smjeru srednjobosanske ili srednjodalmatinske kulturne grupe. Za ilirske zajednice iz razdoblja nakon urušavanja Autarijatske zajednice na kraju IV st. pr. n. e. naseljene na prostoru koji su naseljavali Autarijati ili direktno proizašle iz njih, Mesihović

⁴⁴ Bojanovski 1988, 133.

⁴⁵ Zanimljiv je podatak da je stočarstvo čak i u XX stoljeću bilo dominantna privredna grana na području sjeverne Hercegovine, što je svakako u skladu s prirodnim uvjetima te sredine.

⁴⁶ AL BiH, T. III, 213.

⁴⁷ Nalazište u Donjem Selu kod Konjica jeste primjer koji se može navesti kako se kroz materijalnu građu može pratiti kontinuitet naseljenosti gornjeg toka rijeke Neretve. Prilikom raznih građevinskih radova, otkriven je pod debelim nanosima sterilne zemlje kulturni sloj iz neolitskog doba. Na donjem dijelu nalazišta, bliže Neretvi, zemljište je posuto ulomima građevinskog materijala. Tu su nađena dva tumula s ukopinama datiranim u 3. st., postolja za usađivanje stela, kao i stela s natpisom Tita Aurelija Kara (rimsko doba I–III stoljeće).

⁴⁸ Hvarsko-lisičićka grupa (Lisičićka grupa u Hercegovini pripada mlađem neolitu. Ova grupa je nazvana po prvom i za sada najpoznatijem nalazištu, po naselju Lisičićima kod Konjica).

⁴⁹ Ta prelazna zona bi obuhvatala južnu Bosnu i sjevernu Hercegovinu, s rijekama Rama i Neretvica. (Više Čović 1983, 170-171)

pak smatra da se može upotrebljavati termin postautarijatske zajednice.⁵⁰

Potrebno je imati u vidu da je u bronzanom, odnosno željeznom dobu raspored naroda u unutrašnjosti Hercegovine, kako to dobro uočava Bojanovski, bio drugačiji. Izvori kao istočne susjede Ardijejaca spominju Autarijate, za koje Strabon kaže da su nekoć bili najveće i najmoćnije pleme kod Ilira.⁵¹ Na osnovu tog Strabonovog zapisa može se zaključiti da su naseljavali jedan dio teritorije na gornjoj Neretvi koju su u rimskom periodu naseljavali Naresi, što se pak može zaključiti na osnovu Plinijevog zapisa (Plin. III, 143). Kao i većina ilirskih naroda i Naresi su svoj vrhunac u kulturološkom smislu vjerovatno dostigli u razdoblju III stoljeća stare ere do uspostavljanja rimske vlasti.⁵²

Njihovo etničko ime se pojavljuje na dva epigrafska sakralna spomenika. Niti jedan od tih spomenika nije pronađen na njihovom matičnom teritoriju. Spomenik iz Gatačkog polja podignut je mladoj ženi koja je potjecala iz tog naroda (AE 1994, 1342), a bila je udata za jednog od Melkumana.⁵³ O njenoj etničkoj pripadnosti zapravo najviše govori cognomen njenog oca Bationa Naresa. U Prijepolju, u Crnoj Gori, pronađen je drugi natpis: D(is) M(anibus) / Narens(is) v(ixit) a(nnos) XXVIII / Mage Ael(i) P / antoni(s) servs/uso at CO(niugi) p(osuit).⁵⁴ Nares, koji se spominje na natpisu iz Pljevalja, boravio je među Pirustima kao rob (servus). Oba spomenika potječu iz II stoljeća kada je etnička svijest kod Ilira bila još uvijek jaka. U tom stoljeću počinje intenzivnija romanizacija Naresa što se zaključuje kroz detaljnu anлізу epigrafske građe s njihovog matičnog područja. Naime, dosta veliki procent Aeliusa (41%) koji se pojavljuju na epigrafskim spomenicima jasan je pokazatelj toga. Kod tih Ilira carski nomen potječe vjerovatno iz vremena cara Hadrijana (117–138).

Pripadnici ove etničke skupine služili su i u vojnim legijama rimske vojske u Panoniji. Do-

Sl. 1. Epigrafski nadgrobni cippus iz Gatačkog polja na kome se spominje etničko ime Naresa (Po: Atanacković-Salčić 1990, 9)

kazuje to spomenik legionara II legije Adiutrix Pinniusa koji je umro u Basijani, a sahranjen u Glavatičevu.⁵⁵ Pripadao je tek drugoj generaciji rimskih građana, što se vidi po njegovoj i onomastici njegovih roditelja. Ta pojava je česta kod Ilira koji su živjeli daleko od upravnih središta. Domaća ilirska imena koja su najčešće nadijevali Naresi u rimsko doba su: Boio, Laiscus, Dazas, Carvus, Iacus, Mandeta, Pines, Temus i Pinnius. Na nekim imenima (Posaullonis, Boio, Dazas) koja su prisutna na natpisima s njihove teritorije javljaju se posebni znakovi kojih nema u latinskoj abecedi ili grčkom afabetu.⁵⁶ Ta imena nisu mogla da se prilagode latinskom izgovoru i njegovom morfološkom sistemu te su ti znakovi odraz njihovog ilirskog jezika i mogu se čak protumačiti kao naznake ilirskog pisma. Naresi

⁵⁰ Mesihović 2007, 7.

⁵¹ Strab. VII 5, 11.

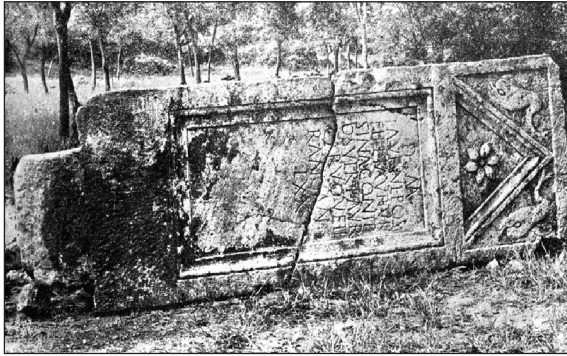
⁵² Pitanje etnogeneze naroda Istočne Hercegovine u predrimskom razdoblju bi zahtijevalo detaljnu naučnu studiju budući da još uvijek ima mnoštvo pitanja na koja nauka treba pronaći odgovore.

⁵³ TEMVS B[A] / TONIS FIL / NARENSAI [-] / ANNVAE • ANN 5/ XXV HIC SITA / EST; Temus B[a] / tonis fil(iae) / Narensai [et] / Annuae ann(orum) s/XXV hic sita / est (Sl. 1)

⁵⁴ Mirković 1975, 100, spom. 7.

⁵⁵ D M S / AEL PINES ET TEMUS / PARENTES POSUERUNT / FILIO PIENTISSIMO₅ / PINNIO MILITI LEGI / ONIS SECUNDES DEFUNC/TO BASSIANIS ANNO / RUM XXII; D(is) M(anibus) S(acrum) / Ael(i) Pines et Temus / parentes posuerunt / filio pientissimo s/ Pinnio militi legi/onis secund(a)es defunc/to Bassianis anno/rum XXXII

⁵⁶ Bojanovski pojavu Keltskih imena na gornjoj Neretvi objašnjava prodorom nekog keltskog plemena (naroda) u dolinu gornje Neretve između 370. i 360. g. pr. n. e., a ovaj stav temelji na Strabonovom pisanju o tome kako su Kelti potisnuli Ardijejce na lijevu obalu Neretve. (Više Bojanovski 1988, 137)

Sl. 2. Nadgrobna stela veterana Tita Aurelija Karva nađena u Donjem Selu kod Konjica iz druge polovine III stoljeća. (Po: Seregejevski 1938, 22, br. 20)

su jedan od rijetkih ilirskih naroda kod kojih je uočena ova pojava, stoga predstavljaju svojevrsni specifikum. Treba napomenuti da njihova imena pripadaju tipičnim ilirskim imenima koja su nadijevali oni Iliri iz nekadašnjeg Ilirskog kraljevstva.

Veliki broj keltskih imena kod ove etničke skupine u dosadašnjoj historiografiji je imao dva objašnjenja. Jedno je da su ti Kelti doseljenici u dolinu Neretve iz Norika i Panonije,⁵⁷ a drugo je da su keltska imena s prostora gornje Neretve prisutna zbog pojedinačnog doseljavanja Kelta iz službenih i bračnih razloga. Drugo objašnjenje je ispravnije budući da ima svoju potvrdu u epigrafskoj građi. Naime, za suprugu veterana Tita Aurelija Karva koja je keltskog porijekla može se pretpostaviti da je svog supruga upoznala dok je on vršio vojnu službu izvan provincije Dalmacije te da je zajedno s njim pošla u dolinu gornje Neretve (ILJug I, 89 = ILJug III, 1744).⁵⁸ Nasuprot njima, porodice u kojima se pojavljuju kod djece keltska, a kod roditelja ilirska imena mogu se dovesti u vezu s nekim vanjskim utjecajem Kelta. Za takav primjer može poslužiti spomenik iz Homolja kod Konjica (CIL III, 14617, 4).⁵⁹

⁵⁷ Bojanovski ovu tvrdnju zasniva na Strabonovom pisanju.

⁵⁸ DM / T • AUR NEPOS / FIL • ET • AUR UR / SINA CON T P – s/ OSUER T A • / CARVO • VETE / RANO • AN / LXX; D(is) M(anibus) / T(itus) Aur(elius) Nepos / fil(ius) et Aur(elia) Ur/sina con(iunx) t(estamento) p5/osuer(unt) T(ito) Aur(elio) / Carvo vete/rano an(norum) / LXX (Sl. 2)

⁵⁹ D M / AUR MAXIMUS / ET MANDeTA / VIVI FACE RUN[-] s/ SIBI ET AUR / MAGNAE DEF AN [---] / ET MAXIM[-]NO / DEF AN II[---] / CA; D(is) M(anibus) / Aur(elius) Maximus / et Mandeta / vivi fecerun[t] s/ sibi et Aur(eliae) / Magna def(unctae) an(norum) [---] / et Maxim[i] no / def(uncto) an(norum) II[---] / ca(rissimis?) (Sl. 3)

Sl. 3. Nadgrobna stela porodice Aurelijusa Maksimusa sa kombinovanom keltsko - ilirskom onomastikom pronađena u Homolju kod Konjica (Po: Patsch 1902, 313, Sl. 9)

Analizom epigrafske građe može se uočiti da se imena keltskog porijekla javljaju više kod žena nego kod muškaraca, te da se javljaju u porodicama koje imaju kobinovanu keltsko-ilirsku onomastiku. Lijep primjer te pojave izražen je na spomenutom spomeniku iz Homolja gdje majka ima ilirski cognomen Mandarta, a kći keltsko ime Magna.⁶⁰ Očigledno je keltski etnički element imao utjecaja na ilirske narode koji su naseljavali to područje. Naravno, ne može se reći da je u IV stoljeću pr. n. e. došlo do keltiziranja starosjedilaca. Prije bi se radilo o onomastičkom utjecaju malobrojnijeg elementa, u ovom slučaju keltskog, u brojniji ilirski. Onomastički ostaci mogu poslužiti kao dokaz tog procesa. Oni se zadržavaju dugo kod zajednica koje su na istom

⁶⁰ Ne treba odbaciti mogućnost da se u ovom slučaju radi i o grčkom imenu, a ne keltskom.

Sl. 4. Nadgrobna stela iz Ostrožca kod Jablanice. Stelu je Publije Elije Verus podigao svojim roditeljima Rufu i Tatui. Odjeća muške ličnosti na steli je keltska, a ženske ilirska (Po: Sergejevski 1965, Sl. 11)

stupnju razvoja, dok u slučaju akulturacije manje razvijene zajednice u više razvijenu, izvorna onomastika se brže gubi.

Onomastika nije jedini dokaz prisustva keltskog elementa kod Naresa. Oni su koristili i sivu latensku keramiku karakterističnu za Kelte, zatim određene keltske ukrase koji se javljaju na reljefima nadgrobnih stela.⁶¹ Najkarakterističniji

⁶¹ Bojanovski navodi još i običaj sahranjivanja inhumacijom u tumule koje su arheolozi uočili na prostoru gornje Neretve (Bojanovski 1988, 138). Međutim, takav način sahranjivanja na tom prostoru prisutan je više od 2000. g. pr. n. e., te se ne može nikako povezati s Keltima. Često je u italjskim i

je zaobljeni gornji luk na nišama za portrete pokojnika.⁶² Ovu pojavu u materijalnoj građi kao keltsku okarakterisali su Patsch i Bojanovski, pritom zanemarujući činjenicu da su u provincijalnoj epigrafiji za izgled spomenika više bili odgovorni klesari nego dedikanti spomenika. Samim tim izvjesnije je da je majstor koji je radio spomenik stranac, doseljenik u dolinu Neretve, nego da Iliri s tog prostora baštine keltsku sakralnu tradiciju.

Keltski utjecaj je u manjoj mjeri prisutan i na odjevnim predmetima prikazanih likova. Na dva spomenika iz Homolja kod Konjica prepoznaju se keltski elementi na odjeći.⁶³ Zanimljivo je da je muška odjeća koja je prikazana na reljefu loše očuvanog spomenika identična odjeći muškog lika iz Ostrožca kod Jablanice.⁶⁴ Međutim, poistovjećivati Narese s Keltima bilo bi svakako pogrešno. To što su Naresi koristili latensku keramiku je pojava koja ukazuje na postojanje stranog importa na prostor koji su naseljavali. Onomastički pojmovi uglavnom se javljaju kao rezultat bračno-porodičnih veza koje nisu bile posljedica značajnijih migracija već su pratile tokove vojno-političkog razvoja rimske države.

Konzervativnost ovih gorštačkih Ilira bila je velika, naročito kod ženskog dijela stanovništva. One su duže baštinitile tradicionalna imena i nošnju što se vidi i po reljefima. Žene iz ovog naroda nosile su dalmatinske toge i pokrivala su svoju kosu nekom vrstom marame, dok su njihove kćerke hodale gologlave. Muškarci su preko tunike nosili plašt koji je fibulama bio pričvršćen za ramena.⁶⁵ Čak ni na spomenicima iz II i III stoljeća ne susreću se prikazi ljudi odjevenih na rimski način.

Kroz teritoriju Naresa prolazila je značajna putna komunikacija. To je onaj dio ceste Narona – Argentaria koji je prolazio kroz Nevesinjsko prema Sarajevskom polju. Kako je kanjon Neretve na tom prostoru prilično uzak i nepriступaćan, ta cesta je išla samo njegovim rubom. Njeno glavno raskršće nalazilo se na Nevesinjskom polju, a njena gradnja je počela dok je namjesnik provincije Dalmacije bio čuveni Korne-

keltskim provincijama, dok se u Dalmaciji pojavljuje najčešće u muškom obliku *Magnus*. (Adföldy 1969, 235)

⁶² Patsch 1902, 307.

⁶³ *CIL* III, 14617, 2; *CIL* III, 14617, 4. (Sl. 3)

⁶⁴ *ILJug* III, 1752 = *CIL* III, 14617, 3. (Sl. 4)

⁶⁵ Patsch 1902, 307.

Sl. 5. Zavjetna ara posvećena Jupiteru sa kraja III ili početka IV stoljeća. Pronađena u Ceričima kod Konjica, imena dedikanta na spomeniku su orijentalnog porijekla (Imamović 1977, 365, Sl. 96)

Sl. 6. Votovni spomenik posvećen boginji Junoni, pronaden u Potocima kod Mostara (Po: Imamović 1977, 365, Sl. 96)

lije Dolabela (14–20).⁶⁶ Materijalni dokaz za to je najstariji epigrafski miljokaz do sada otkriven u provinciji Dalmaciji koji je nađen u Podorašcu kod Konjica (CIL III 10164).⁶⁷ Ova cesta nije ucrtana u čuveni itinerarij Tabula Peutingeriana, ali je Ivo Bojanovski metodom rekognosciranja došao do podataka koji potvrđuju postojanje te ceste. Podaci vezani za putnu komunikaciju Narona – Argentaria mogu pomoći pri lociranju eventualnog municipalnog središta Naresa. Odgovoriti na pitanje kako je tekao proces prelaska peregrinske civitas u municipalnu jedinicu rimskog tipa kod Naresa jedan je od težih naučnih problema.⁶⁸ Nije pronađen niti jedan epigrafski

⁶⁶ Bojanovski 1974, 15.

⁶⁷ DIVO / AVG; *Divo Aug(usto)*

⁶⁸ Ovaj problem je šireg karaktera jer u nauci još uvijek nisu definirani metodološki mehanizmi koji bi omogućili da se peregrinske zajednice prate kroz proces razvoja unutaršnjeg administrativno-pravnog sistema provincije. Jedini municipij koji je po imenu poznat, a nalazio se na prostoru Istočne Hercegovine, jeste municipij *Dilluntum*.

spomenik niti su pisana vrela zabilježila postojanje municipalne jedinice koja bi pod svojom ingerencijom imala gornji tok rijeke Neretve. Kao jedan od dokaza da je na prostoru gornje Neretve postojalo municipalno središte može se uzeti i Jupiterova posvetna ara iz Cernića kod Konjica (CIL III, 14617, 1).⁶⁹ Pored Stoca, za čiji prostor se zna da je u bio municipalno središte, područje Konjica je jedino u Istočnoj Hercegovini gdje su nađeni tragovi Jupiterovog kulta. Ovaj kult se može dovesti u direktnu vezu s postojanjem municipija jer po svojoj definiciji municipiji bi predstavljali “Rim u malom”, pa su tragovi Jupiterovog kulta nađeni u svim značajnijim municipalnim središtima. Po njenom sadržaju može se zaključiti da je mlađa u poređenju sa spomenicima te vrste iz Stoca. Nastala je krajem III ili početkom IV stoljeća što bi u hronološkom smislu odgovaralo egzistiranju administrativne jedinice municipalnog tipa u gornjem toku rijeke Neretve. Ukoliko je postojao, terminus ante quem njegovog nastanka jeste III stoljeće.

Jupiter nije bio jedino božanstvo iz kapitolske trojke koje je poštovano u antici u gornjem toku rijeke Neretve. Potvrda o samostalnom kultu božice Junone nalazi se na votivnom spomeniku pronađenom u Potocima kod Mostara (ILJug

⁶⁹ I • O • M / PETRONI / MAXIMIN / ET SEVERVS; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Petroni(us) / Maximin(us) / et Severus* (Sl. 4)

III, 1742 = AE 1906, 0185),⁷⁰ na prostoru koji su također naseljavali Naresi. To je jedan od samo dva takva spomenika nađena na području Bosne i Hercegovine.⁷¹ Drugi spomenik gdje se samostalno spominje božica Junona potječe iz Življanovića kod Rogatice (CIL III, 14616). Ako se ima u vidu da je i spomenik iz Življanovića nađen na prostoru kolonije Ris... (colonia Ris (...)), odnosno prostora koji je imao rimsko provincijalno administrativno uređenje, prisustvo Junoninog kulta može se, iako s rezervom, uzeti kao još jedan materijalni dokaz postojanja municipija na teritoriji Naresa.

Iz III stoljeća potječe i Maksiminov miljokaz iz Podorašca (CIL III 10165).⁷² Iako cursus honorum na ovom spomeniku nije sačuvan, može se pretpostaviti da je postavljen na ovu rimsku cestu u isto vrijeme kao i spomenik iz Nevesinjskog polja. Tri epigrafska miljokaza koja su nađena u Podorašcu ukazuju na važnu saobraćajnu tačku na tom mjestu. Samim tim treba u blizini Podorašca tražiti veće urbano središte koje bi po logici trebalo da se nalazi na mjestu današnjeg Konjica. To je još jedna naučna činjenica kroz koju se da naslutiti da se vjerovatno u Konjicu nalazio centar peregrinske oblasti, a kasnije i municipija. Sistematsko istraživanje popraćeno korišćenjem metode rekongnosticiranja na širem prostoru Konjica u dogledno vrijeme bi moglo dati značajnije rezultate po ovom pitanju.

I Mitrin kult bi mogao ukazivati na postojanje municipija na teritoriji Konjica. Četiri Mitrina spomenika koji su pronađeni u gornjem toku rijeke Neretve dovode do zaključka da Konjic, Lisičići i Potoci čine prostorni trougao u čijem se okviru poštovalo božanstvo Mitra.⁷³ Postojale su na tom prostoru određene vjerske općine kao što su ranije spomenute. Takav vid vjerskog

⁷⁰ DEAE • IVNO / NI • SANCTA / ARAMPOSV / IT • IVNIA s/ VARENA; *Deae Iuno/ni sancta(e) / aram posu/it Iunia s/ Varena* (Sl. 5)

⁷¹ Inače na području Bosne i Hercegovine ova boginja se štovala u kultnoj zajednici s Jupiterom i Minervom. (Više Imamović 1977)

⁷² IMP C IUL / M [-]XIMINO PIO FELICI E[-] C IU[-] / VERO MAXIMO / NOBILISSIM[-] / CAES AUG; *Imp(eratori) C(aesari) IUL(io)/ M[a]ximino Pio Felici e[st] C(aesari) Iu[l](io) maximo/ nobilissim[o]/ Caesri Aug(usti)* (Sl. 6)

⁷³ *ILJug* I, 112 = AE 1906, 0184 = *CIMRM* 1892; *CIL* III, 14617 = *CIMRM* 1896; fig. 490 u. 491. (Sl. 6); *CIL* III, 14222, 1. = *CIMRM* 1898; *CIL* III, 13859. = *ILJug* III, 1748 = *CIMRM* 1893. 1894; fig. 488.

Sl. 7. Epigrafski miljokaza iz vremena cara Maksimina Tračanina (235 - 238), nađen u Podorašcu kod Konjica, trenutno se nalazi u Zemljskom muzeju u Sarajevu (Foto : A. Šaćić)

organizovanja zahtijevao je postojanje određenog oblika urbane sredine u Konjicu i Lisičićima u IV stoljeću. Sadržaj teksta natpisa odražava veliku koncentraciju stranaca u tom dijelu Hercegovine. Prema njihovoj onomastici uočavamo da se najviše radi o italicima i heleniziranom stanovništvu Male Azije. Treba naglasiti da božanstva koja se pojavljuju na votivnim spomenicima nisu jedina božanstva koja su imala sljedbenike u istočnom dijelu Hercegovine. To se vidi na osnovu reljefnih predstava na nadgrobnim spomenicima.

Pored miljokaza i votivnih spomenika analiza nadgrobnih epigrafskih spomenika ukazuje na određene etničke, socijalne i administrativne parametre koji bi mogli predstavljati potvrdu postojanja municipija. Prije svega, treba naglasiti da se područje koje je naseljavao ovaj ilirski narod izdvaja po brojnosti sakralnih spomenika u odnosu na ostatak Istočne Hercegovine, što bi trebalo značiti da je gornji tok rijeke Neretve bio najnaseljeniji dio te mikroregije. Shodno tom statističkom podatku treba tražiti i municipalno središte. Iz epigrafskih spomenika mogu se sagledati faze procesa romanizacije kod Naresa. Geografski položaj je uslovio da je proces roma-

Sl. 8. Votivni spomenik posvećen istočnjačkom kultu boga Mitre. Nađen u Konjicu, danas se nalazi u Zemljskom muzeju u Sarajevu. Potječe iz IV stoljeća. Ime božanstva je napisano u specifičnom obliku Meteri.

(Po : Patsch, 1897, 660, Tab. II)

nizacije tu otpočeo nešto kasnije, a to se vidi po izostanku carskih geniticilija iz I stoljeća.⁷⁴ U komparaciji s ostatkom istočnohercegovačkog prostora, ovdje se ne susreće niti jedan natpis koji ima čisto domaću onomastiku bez rimskog genitilnog nomena. Razlog za to jeste što su Iliri u dolini Bregave i Trebišnjice bili pod određenim grčkim utjecajem tako da su od ranije poznavali princip filijacije i patronacije i lakše su se prilagođavali rimskom onomastičkom sistemu i prije dobivanja rimskog civitata. Geografski položaj također je imao presudan utjecaj da Iliri koji su živjeli južnije od Naresa brže dođu u dodir s latinskom ortografijom i na sakralnim spomeni-

⁷⁴ Samo jedan epigrafski spomenik iz gornjeg toka rijeke Neretve potječe iz ranog carstva. U pitanju je miljokaz iz Han Viteka. (CIL III 10164)

cima u prvim generacijama ostave u potpunosti svoju autohtonu onomastiku.

U dolini gornje Neretve, kao što se vidi po natpisima, dodjela civitata počinje u Hadrijanovo vrijeme. Broj natpisa ukazuje na to da je Hadrijan civitet podijelio dosta velikom broju pojedinaca (singulatima) i time proces romanizacije tog teritorija počinje da poprime prve obrise romanizacije. Relativno veliki broj stanovnika ovog dijela provincije Dalmacije rimsko građanstvo dobija u vrijeme Marka Aurelija i Lucija Vera. Time se može reći da otpočinje druga faza romanizacije. Treća i posljednja faza tog procesa svoj vrhunac je dosegla Karakalinihim konstitucijama (Constitutio Antoniniana).

Pristizanje stranaca može se također pratiti kroz natpise. Tako se već od II stoljeća na spo-

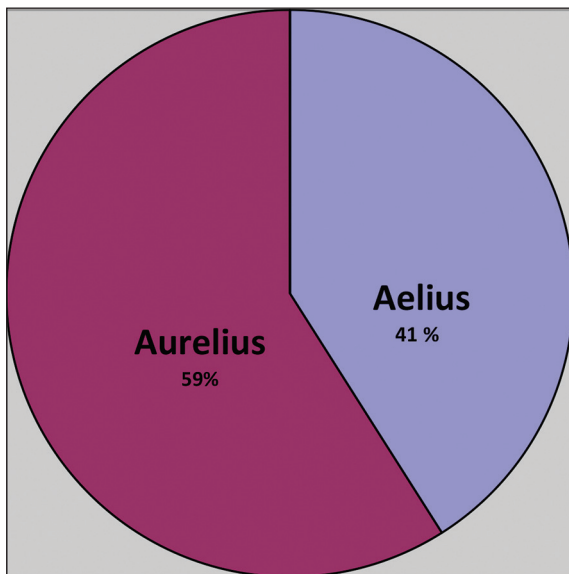
Rekonstruirani oblik na spomeniku	Ime u nominativu jednine (prevedeno)	Porijeklo imena	Spol	Društveni položaj
<i>Aelis Rufo</i>	Elije Ruf	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Tattuiae</i>	Tatua	ilirsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>P(ublius) Ael(ius) Verus</i>	Publije Elije Verus	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Aur(eliae) Tit[--]</i>	Aurelija Titua	ilirsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>Bricussa</i>	Brikusa	keltsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>L(ucius) Petroni/u(s) Maximus</i>	Lucije Petronije Maksim	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Aeliae Rufinae</i>	Elija Rufina	italsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>Mascelio</i>	Maskelio	keltsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>A[e]</i>	Elijus [---]	nepoznato	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Va[[]eri/a[e]</i>	Valerija	italsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>T(ito) Aur(elio) Bo[-]o/ni</i>	Tit Aurelije Boion	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>T(itus) Aur(elius) Lais/cus</i>	Tit Aurelije Laiskus	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Aur(elio) Nu[mer]ia/no</i>	Aurelije Numerijan	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Fl(avio) Aur(elio) Va/lerio</i>	Flavije Aurelije Valerijan	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Aur(elius) / Dazas</i>	Aurelije Dazas	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Posaul/ionis la/ci</i>	Paulionij Jacij	keltsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>T(itus) Aur(elius) Nepos</i>	Tit Aurelijus Nepos	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Aur(elia) Ur/sina</i>	Aurelija Ursina	keltsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>T(ito) Aur(elio) / Carvo</i>	Tit Aurelije Karvus	ilirsko	<i>masculinum</i>	<i>Veteranus</i> (vojni veteran, bivši legionar)
<i>Aur(eli--) V[---]</i>	Aurelije ili Aurelija V [---]	nepoznato	nepoznat	nepoznato
<i>Marciana</i>	Marsijana	italsko	<i>femininum</i>	nepoznato
<i>Ael(ius) / Dracontius</i>	Elije Drakonitus	grčko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>Aur(elius) Tit(us) I[acus]</i>	Aurelije Tit J(akus)	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>Aur(elius) Maximus</i>	Aurelije Maksim	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>Mandeta</i>	Mandeta	ilirsko	<i>femininum</i>	nepoznato
<i>Aur(eliae) / Magna</i>	Aurelija Magna	keltsko	<i>femininum</i>	nepoznato
<i>Maxim[i]no</i>	Maksim	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>P(ublio) Ael(io) Pro/bo</i>	Publije Elije Probo	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>Ael(i) Pines</i>	Elije Pines	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>Temus</i>	Temus	ilirsko	<i>femininum</i>	nepoznato
<i>Pinnio</i>	Pinije	ilirsko	<i>masculinum</i>	<i>Militi legionis secundaes</i> <i>Adiutrix</i>

Tab. 1 Onomastički i socijalni pregled građe s nadgrobnih spomenika iz doline gornje Neretve

menicima uz keltsku i ilirsku onomastiku pojavljuju italska te grčka, odnosno orijentalna imena. O njihovim poslovnim zanimanjima ništa se ne zna jer, izuzev vojnika i veterana, na ostalim natpisima nema navedenog nikakvog zanimanja. Još jedna bitna komponenta po kojoj se natpisi iz doline gornje Neretve razlikuju od natpisa iz ostatka Istočne Hercegovine jesu reljefni prikazi na spomenicima. U ovim slučajevima reljefi

predstavljaju značajan historijski izvor, važan koliko i epigrafski tekst, jer puno govore o načinu života običnog građanina rimske provincije.

Veliki broj Naresa je rimski civitat dobio i u vrijeme Marka Aurelija (161–180) i Lucija Vera (161–169) tako da se može reći da je Karakala (198–127) samo okončao proces koji su uspješno započeli njegovi prethodnici. Poslije Constitutio Antoniana (212. g.) može se reći da Naresi sve

Graf 1. Procentualni prikaz zastupljenosti carskih genitilnih imena na nadgrobnim spomenicima iz gornjeg toka rijeke Neretve

više podliježu tekovinama rimske civilizacije i zajedno s ostalim Ilirima u kasnoj antici postaju njene najodanije pristaše.

Zaključak

Cjelokupna historiografija, uključujući i u radu spomenute autore, dosta "mačehinski" se odnosila prema ilirskom narodu Naresi, koji je u antici naseljavao prostor gornjeg toka Neretve i bio drugi najbrojniji narod naronitanskog sudbenog konventa. Do sada nije objavljen niti jedan članak ili monografija koji bi tematski se bavio njihovim kulturno-historijskim razvojem. Sudeći po materijalnim ostacima i svjedočanstvima antičkih pisaca dolazi se do zaključka da Naresi pripadaju onoj skupini naroda nastalih etnogenezom od Autarijata, ali ne treba odbaciti i utjecaj Ardijajaca na nastanak ove zajednice. Također ne treba negirati mogućnost da se Naresi mogu posmatrati kao Plinijevi *Ilyrii proprie dicti*, odnosno Iliri u užem smislu. Postoji realna pretpostavka da je Plinije koji je pisao u I stoljeću nove ere pod tim Ilirima podrazumijevao ilirske narode koji su činili stanovništvo jedine ilirske državne tvorevine u čiji sastav su ušli i narodi Istočne Hercegovine.

Iako ih izvori ne spominju, Naresi su pripadali onim ilirskim narodima koji su učestvovali u Batonovom ustanku (6–9. g.). Dokazi o razvijenoj etničkoj svijesti kod Naresa vidljivi su na epigrafskim spomenicima. Njihova etničko ime spomenuto je na dva nadgrobna spomenika od kojih niti jedan nije nađen na njihovoj matičnoj teritoriji. Značajan je to podatak jer ukazuje na to da su bili svjesni svoje etničke različitosti u odnosu na zajednicu u koju bi došli. Važno je napomenuti da se njihova etnička svijest može posmatrati i kroz to što su čak i u III stoljeću nadijevali ilirska imena. U nekim od tih imena poput *Posaullonis*, *Boio*, *Dazas* jasno su vidljive specifične grafeme koje dokazuju da su i dugo pod rimskom vlašću koristili svoj maternji jezik. Starija historiografija često je Narese povezivala s Keltima. Međutim, primjetno je da su keltski elementi u njihovoj materijalnoj kulturi i onomastičkom korpusu zapravo posljedica inporta i bračno-porodičnih veza s tom etničkom skupinom iz drugih rimskih provincija. Premda još uvijek nije utvrđeno postojanje njihovog municipija, demografska brojnost Naresa koju spominje Plinije Stariji, a čiji je statistički pokazatelj i najveći broj epigrafskih spomenika unutar mikroregije Istočne Hercegovine, ukazuju na postojanost municipalnog središta. Jedan od argumenata za tu tvrdnju predstavljaju i tri epigrafska miljokaza koja su nađena u Podorašcu, te upućuju na važnu saobraćajnu tačku na tom mjestu. S tim u vezi treba u blizini Podorašca tražiti veće urbano središte koje bi po logici trebalo da se nalazi na mjestu današnjeg Konjica. Kultovi Junone i Jupitera, božanstava koja pripadaju kapitolskoj trojci, svakako se mogu povezati s postojanjem municipalnog središta. Naime, ova božanstva se pojavljuju na prostoru današnje Bosne i Hercegovine samo u onim dijelovima za koje imamo pisane i materijalne dokaze da su tu postojale veće urbane cjeline unutar municipalnog uređenja. Pojava Mitrinog kulta kasnije u IV stoljeću potvrđuje pretpostavke o postojanju određene urbane jedinice na mjestu današnjeg Konjica. Na kraju treba istaći da je prostor gornjeg toka rijeke Neretve, taj neistraženi dio rimske provincije Dalmacije, usko vezan za kulturni, politički i privredni razvoj jednog, iz naučnog ugla posmatrano, neistraženog ilirskog naroda.

Summary

Cultural-historical development of the Illyrian people of Naresi (*civitas Narensium*)

Naresi were the second largest people in Naronian convent (*Narona conventus*). Their historical development can be tracked from the late Iron Age to the 3rd century AD. The process of this community's formation is related to the breakdown of Autariates ethnical complex, which makes them post-Autariates Illyrian people. It seems like Naresi populated area from the source of Neretva river in the North to Prenj mountain in the South. Nowadays, it would refer to the area of municipalities: Kalinovik, Konjic, Jablanica and some parts of Prozor-Rama and Nevesinje. Literally, their name could be interpreted as Neretljani. It needs to be emphasized that they belong to Pliny's *Ilyrii proprie diciti*, or Illyrians in the narrow sense. Naresi are one of the peoples that became a part of the Illyrian state which can be described as peoples alliance, although sources don't imply it. They are mentioned in the works of: Pliny the Elder (*Gaius Plinius Secundus Maior*), Appian of Alexandria (*Ἀππιανός Ἀλεξανδρεῦς*) and Claudius Ptolemy (*Κλαύδιος Πτολεμαῖος*). Although it's also not mentioned in the sources, there's a big probability that Naresi participated in Bato's revolt (AD 6–9). Their ethnic name appears on two epigraphic sacral monuments. Both monuments are dating from 2nd century AD when Illyrians ethnic awareness was not strong enough. In mentioned century started intensive romanisation of Naresi, which can be concluded based on detailed analysis of epigraphic monuments from their registration area. Specifically, a large percentage of *Aelii* (41%) that exist on epigraphic monuments is a good enough proof for that conclusion. Domestic Illyrian names that were given by Naresi in the age of Roman Empire are: *Boio*, *Laiscus*, *Dazas*, *Carvus*, *Iacus*, *Mandeta*, *Pines*, *Temus* and *Pinnius*. In onomastics, Celtic names appear, but statements that Naresi are Celtic-Illyrian are unfounded. In need to be emphasized that Celtic material and onomastics are represented in a very poor percentage and mostly came to territory of Naresi by trade or matrimonial relations.

Bibliografija

Kratice

AEM – Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Osterreich-Ungarn, Wien

AE – L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.
ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
CIL – *Corpus Inscriptiones Latinarum*
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
HAD – Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
ILJug – Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia
N. S. – Nova serija GZM od 1945 sv. I-VIII; od sv. IX (1954 g.) naziva se N. S.
Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
PJZ – Praistorija jugoslavenskih zemalja, Tom I-V, glavni urednik Alojz Benac, ANU BiH, CBI, Sarajevo.
SAZU – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
SKA – Srpska kraljevska akademija, Beograd
VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ – Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu
WMBH – Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien
ŽA – Živa antika, Skopje

Izdanja izvora

Antoninov Itinerarij 1848.: Parthey, G. / Pinder, M., Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum, F. Nicolai, Berlin 1848, 1-234.
Apijan 1863.: Starčević, A., Apijan, Ilirike, Danica Ilirska, Zagreb 1863.
Apijan 1899.: Appian, *The Foreign Wars*, The Illyrian Wars, <http://www.perseus.tufts.edu/>, bazirano na White, H., Appian, *The Foreign Wars*, The Macmillan Company, New York 1899.
Apijan 1879.: Mendelsohn, L., Appiani, *Historia Romana*, Teubneri, Lipsiae 1879.
Apijan 2005.: Šašel Kos, M., Appian and Illyricum, Situla 43, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2005, 52-81.
Gaj Julije Cezar 1980.: Tuzlić, A., Caius Iulii Caesaris, Galski rat, Građanski rat, Matica Srpska, Novi Sad 1980.
Kasije Dion 1954–1955.: Cary, E., Dio's Roman History in nine Volumes, LCL (2) 1954–1955.
Kasije Dion 1986.: Šašel Kos, M., Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana 1986, 50-273.
Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia*, ed. Weidmannos, Berlin 1866.

- Plinije Stariji 1976.: *Suić, M.*, Antički pisci (prijevod), u: Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 297.
- Plinije Stariji 2003.: *Kuntić Makvić, B.*, Izvori (prijevod), u: Antički grad na istočnom Jadranu (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje), Zagreb 2003, 421.
- Plinije Stariji 2004.: *Pasini, U.*, Plinije Stariji, "Zemljopis starog svijeta", Književni krug, Split 2004.
- (1922A). Polybius. Volume I. ISBN 0-674-99142-7, Loeb Number L128. Books I-II.
- (1922B). Polybius. Volume II. ISBN 0-674-99152-4, Loeb Number L137. Books III-IV.
- (1923). Polybius. Volume III. ISBN 0-674-99153-2, Loeb Number L138. Books V-VIII.
- (1925). Polybius. Volume IV. ISBN 0-674-99175-3, Loeb Number L159. Books IX-XV.
- (1926). Polybius. Volume V. ISBN 0-674-99176-1, Loeb Number L160. Books XVI-XXVII.
- (1927). Polybius. Volume VI. ISBN 0-674-99178-8, Loeb Number L161. Books XXVIII-XXXIX.
- Pojtingerova karta 1974.: *Škrivanić, G. A.*, Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Istorijski institut, Beograd 1974.
- Ptolemej Klaudije 1991.: *Ptolemej Klaudije, Geografija*, korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York Public Library, N.Y. s naslovom "Geography of Claudius Ptolemy".
- Ptolemej Klaudije 1974.: *Cermanović-Kuzmanović, A.*, Ptolemejeva karta, Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Istorijski institut, Beograd 1974.
- Ravenjanin 1995.: *Čače, S.*, Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina, Arheološki muzej Zadar, Zadar 1995.
- Strabon 1954.: *Jones, H. L.*, The Geography of Strabo, LCL 1954.
- Velej Paterkul 1955.: *Shibley, F. W.*, Velleius Paterculus, Compendium of Roman History, LCL 1955.
- Atanacković-Salčić, V.* 1979, Antički Diluntum u svetu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinja) Tribunia, knjiga V, Zavičajni muzej, Trebinje 1979, 7-40.
- Atanacković-Salčić, V.* 1990, Rimski epigrafski spomenik iz Kazaca kod Gacka, Hercegovina, VII-VIII, Mostar 1990, 7-13.
- Bojanovski, I.* 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, ANUBiH, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo 1974.
- Bojanovski, I.* 1976, Gatačko polje u antici, Tribunia, knjiga II, Zavičajni muzej, Trebinje 1976, 17-44.
- Bojanovski, I.* 1978, Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini, Tribunia, knjiga IV, Zavičajni muzej, Trebinje 1978, 161-188.
- Bojanovski, I.* 1978, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II Prahistorijska i rimska ceasta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, ANUBiH, Godišnjak XVII, CBI 15, Sarajevo 1978, 63-175.
- Bojanovski, I.* 1980, Neka pitanja antičke topografije donje Neretve, Znanstveni skup, Metković 4–7. X 1977., HAD, sv. 5, Split 1980, 181-194.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBiH, Djela LXVI, CBI 6, Sarajevo 1988.
- Cabanes, P.* 2002, Iliri od Bardileja do Gencija, Zagreb 2002.
- Čremošnik, I.* 1954, Nešto o antičkim naseljima u okolini Konjica, GZM, N. S. Arheologija X, Sarajevo 1954, 179-188.
- Čremošnik, I.* 1954, Izvještaj o iskopavanjima na Crkvini u Lisičićima kod Konjica, GZM, N. S. Arheologija X, Sarajevo 1954, 212-226.
- Čović, B.* 1983, Prelazna zona, PJZ, Tom IV, Sarajevo 1983, 170-183.
- Fiala, F.* 1893, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, GZM, god. V, sv. 1, Sarajevo 1893, 511-532 + TBL. VII.
- Gabričević, B.* 1953, Dvije ilirske općine s područja Vrljike, VAHD 55, Split 1953, 103-119.
- Imamović, E.* 1972, Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 193-204.
- Imamović, E.* 1977, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
- Imamović, E.* 1980, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, Institut za istoriju, Prilozi, god. XVI, br. 17/1980, Sarajevo 1980.
- Katičić, R.* 1964, Suvremena istraživanja o jeziku strosjedilaca ilirskih provincija, ANUBiH, Godišnjak II, CBI 1, Sarajevo 1964, 9-58.
- Katičić, R.* 1965, Die einheimische Namengebung von Ig, ANUBiH, Godišnjak VI, CBI 3, Sarajevo 1965, 61-120.
- Mesihović, S.* 2007, Autarijati (rukopis magistarskog rada), Zagreb.

Literatura

- Alföldy, G.* 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy. Akadémiai kiadó, Budapest 1965.
- Alföldy, G.* 1969, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg 1969.
- Arheološki leksikon BiH*, Tom I-III, Mape 1-4, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.

- Mesihović, S.* 2011, Rimski vuk i ilirska zmija – posljednja borba, ISBN 978-9958-625-21-3, Sarajevo 2011.
- Mirković, M.* 1975, Iz istorije Polimlja u Rimsko doba, CBI 14, XII, Sarajevo 1975, 95-108.
- Morgan, K.* 2008, Generic Ethics and the Problem of Badness in Pindar, u: KAKOS: Badness and Anti-value in Classical Antiquity, Leiden 2008, 29-57.
- Novak, G.* 1944, 2004, Prošlost Dalmacije I, Od najstarijih vremena do Kandijskog rata, Zagreb 1944, Slobodna Dalmacija, Split 2004.
- Papazoglu, F.* 1969, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, ANUBiH, Djela XXX, CBI 1, Sarajevo 1969.
- Patsch, C.* 1902, Rimski mjesta u Knjičkom kotaru, GZM, god. XIV, sv. 3, Sarajevo 1902, 303-333.
- Renfrew, C.* 1984, Approaches to Social Archaeology, Harvard University Press, ISBN0674041658.
- Rendić-Miočević, D.* 1948, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, VAHD LII, Split 1948.
- Rendić-Miočević, D.* 1964, Ilirske onomastičke studije II, Živa antika, God XIII-XIV, Skoplje 1964, 101-110.
- Sergejevski, D.* 1934, Rimski spomenici iz Bosne, Spomenik SKA LXXVII, Beograd 1934, 1-28.
- Sergejevski, D.* 1935, Iz rimske arheologije, GZM god. XLVII, Sarajevo 1935, 17-22.
- Sergejevski, D.* 1938, I Rimski spomenici iz Bosne. II Rimski natpisi iz Bosne, Spomenik SKA LXXXVI-II, Beograd 1938, 95-131.
- Sergejevski, D.* 1948, Rimski cesta na Nevesinjskom polju, Zemaljskog muzeja, GZM N. S., sv. III, Sarajevo 1948, 43-62.
- Sergejevski, D.* 1951, Novi i revidirani rimski natpisi, GZM, N. S. VI, Sarajevo 1951, 301-310 + Tbl. I-II.
- Sergejevski, D.* 1965, Umjetnost Ilira – Iz problematike ilirske umjetnosti, ANUBiH, Godišnjak III/1, Sarajevo 1965, 119-142.
- Stipčević, A.* 1989, Iliri, povijest, život, kultura, I (1974) i II dopunjeno izdanje (1989), Zagreb 1989.
- Suić, M.* 1976, Mate Suić, Illyrii proprie dicti, ANUBiH, XIII, CBI 11, Sarajevo 1976. 179-196.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1963, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, (ILJug I), Ljubljana 1963.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1978, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, (ILJug II), Ljubljana 1978.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1986, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, (ILJug III), Ljubljana 1986.
- Šašel-Kos, M.* 2005, Appian and Illyricum, Situla 43, Ljubljana 2005.
- Škegro, A.* 1997, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, Op. Arch. 21, Zagreb, 1997, 85-116.
- Škegro, A.* 2003, Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, VAMZ 3, s. XXXVI, Zagreb 2003, 135-164.
- Tallóczy, L.* 1893, Über die Bedeutung des Namens Bosna, WMBH I, Beč 1893.
- Wilkes, J. J.* 2001, Iliri, Split 2001.